

SHAXS OTLARINING SHAKLLANISHIDAGI MORFOLOGIK JARAYONLAR

Babajanova Iqbol Salomaddinovna

Navoiy davlat universiteti

Mustaqil izlanuvchisi

iqbolsalomaddinovna@gmail.com

+998 99 664 56 86

Annotatsiya: *Ushbu maqolada shaxs otlarining shakllanish jarayoni morfologik nuqtai nazardan o'rganiladi. Asosiy e'tibor shaxs otlarining yasovchi affikslar orqali hosil bo'lishi, birikma shakllari, qisqarma usuli va semantik o'zgarishlar orqali yuzaga kelishiga qaratilgan. Shuningdek, o'zbek tilidagi shaxs otlarining morfologik turlari, ularning grammatik xususiyatlari va zamonaviy til jarayonidagi o'zgarishlari tahlil qilinadi. Tahlillar davomida o'zbek tili materiallari asosida shaxs otlarining lug'aviy va grammatik shakllanishi, ularning ijtimoiy va madaniy kontekstda tutgan o'rni ham ko'rib chiqiladi. Mazkur ish tilshunoslikning antroponimika sohasi doirasida olib borilayotgan tadqiqotlarga hissa qo'shadi.*

Kalit so'zlar: *shaxs otlari, morfologik jarayon, so'z yasash, affiks, antroponimika, o'zbek tili, grammatik shakllanish, nomlash tizimi, lug'aviy birliklar, onomastika*

O'zak va affikslarning tahlili morfologiya bo'limida o'rganiladi. Tilshunoslikning so'z yasash bo'limida birinchi yangi leksik birliklarning qanday hosil qilinishi, ikkinchidan esa yasamalarining qanday paydo bo'lgani o'rganiladi. Bu usullar leksik, semantik, fonetik xodisalar bilan chambarchas bog'liqdir. So'z yasash sohasi ilgari bir butun soha sifatida emas balki morfologiyaning tarkibiy qismi sifatida o'rganilib kelingan. Sababi so'z yasashning ham shakl yasashning ham affiksasiya usulida yasashi chalkashliklarni keltirib chiqardi. Masalan: la qo'shimchasi ham so'z ham fe'llikni ko'rsatib beradi.

So'z yasashi sohasi XX asrning ikkinchi yarmiga qadar tilshunoslikning turli bo'limlar tarkibida o'rganilib kelingan. Akademik A.Xojiyev so'z yasashini ikki bosqichga ajratib ko'rsatadi: birinchi bosqich: so'z yasashi tilshunoslikning morfologiya bo'limida o'rganilishi va ikkinch bosqich: so'z yasashining alohida soha sifatida ajralib chiqishi. XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab so'z yasashi tilshunoslikning alohida bosqichida o'rganila boshlandi.

Tilshunos olimlardan S.Usmonov ham so'z yasashini morfologiyaning tarkibiy qismi sifatida o'rgangan. Uning qayd etishicha: "ba'zi olimlar so'z yasashni leksikologiyaning tekshirish obyekti deb hisoblasalar ham uni morfologik hodisa

deyuvchilar ko'pchilikni tashkil etadi. Ayniqsa affikslar yordamida so'z yasalishi morfologiyaga aloqador²².

Morfologiyaning obyekti so'zning grammatik tomonlarini ya'ni ot, sifat, fe'l kabi grammatik kategoriyalarga bo'linishi, so'zning grammatik nuqtai nazaridan tahlil qilishi. So'zning morfologik tarkibi deganda morfologik shakllar so'z shakllarining hosil qilinishi so'zlarning leksik-grammatik shakli. O'zbek olimlaridan Q.Sapayev o'zining "Hozirgi o'zbek tili (morfemika, so'z yasalishi va morfologiya)" kitibida "morfologiyaning asosi keng ma'noda shakl yasashdir, ya'ni so'zning shaklidir"²³ – deya ta'riflaydi.

Morfologik usul so'z yasash tizimining markaziy bo'g'ini bo'lib, u tildagi so'zlar tarkibiy qismlarining (asos va qo'shimcha) birikishiga asoslanadi. Morfologik jarayon so'z yasashda yasaluvchi birlikka so'z yasovchi affikslar qo'shish orqali yangi so'z hosil qilish jarayonidir. Bu jarayonda so'zga mavjud asosga yangi ma'no beruvchi yoki grammatik funksiya yuklovchi affikslar qo'shiladi. So'z yasashida so'z yasovchi affikslar asosiy ro'l o'ynaydi.

Morfologik jarayonlar tilning nominativ imkoniyatlarini yanada kengaytirishga xizmat qiladi. Yangi so'zlar vositasida dunyodagi yangi hodisa, predmet va tushunchalar nomlanadi. Masalan kompyuter so'zidan kompyuterchi, kompyuterlashtirmoq kabiyangi birliklar yasali, yangi tushunchalarni ifodalaydi.

So'z boyligini oshirishga xizmat qiladi. Yangi yasama so'zlar hisobiga tilning lug'aviy tarkibi kengayib boradi. Bu hol esa tilning kommunikativ kuchini oshirish imkonini beradi. Grammatik kategoriyalarga aniqlik kiritib so'z turkumlarining qo'shimchalar qo'shish orqali o'zgarishini grammatik funksiyasini bajaradi. So'z yasalishi morfologik jihatdan, xalqning dunyoqarashi, tafakkuri va madaniy qadriyatlari bilan chambarchas bog'liq hisoblanadi. Chunki har bir xalqning o'z ehtiyoji, turmush tarzi va fikrlash madaniyatiga mos tarzda yangi so'zlar yasaydi. Shu jihatdan so'z yasashda morfologik jarayonlarning tillar kesimda o'ziga xos xususiyat muhim ahamiyat kasb etadi.

Odatda tildagi leksik tarkib haqida so'z yurtiganda, uning harakteri-ya'ni yangi birliklar bilan boyitish imkoniyati ta'kidlanadi. Bu imkoniyat so'z yasash jarayonlari bilan bog'liq hisoblanadi. Bu bejiz emas albatta negaki, so'z yasash mohiyati va tabiatiga ko'ra, nomlash ehtiyojlariga javob beradi va tilning mavjud lug'at vositasidan samarali foydalanadi. Kommunikatsiya ajarayonlarida gapiruvchilar mavjud birliklar asosida yangi leksik birliklarni tuzish imkoniyatlaridan keng foydalanadi. Bu esa yangidan –yangi turdagi axborotlarni izlashga imkon beradi. Inson hayotida nomlash jarayonining ahamiyati shundaki, tilning tahminan 70 % lug'at boyligi hosila so'zlar, ya'ni ma'lum qoida va vositalar asosida yaratilgan birliklardan iborat.

²² Usmonov S. O'zbek tilida so'zning morfologik tuzilishi. –Toshkent, 2010 (1964) –B-69.

²³ Sapayev Q. Hozirgi o'zbek tili (morfemika, so'z yasash va morfologiya) –Toshkent; 2009, -B.5. by3

Soʻz yasashining asoslari bu tilshunoslikning muhim boʻlimlaridan biri boʻlib, u tilimizdagi yangi soʻzlarning qanday shakllanishi, qanday birliklar yordamida yaratilishini va bu jarayonlarning qanday qonuniyatlar, qanday birliklar yordamida yaratilishi va bu jarayonlarning qanday qonuniyatlarga boʻysunishini oʻrganadi. Soʻz yasashi – mavjud til birliklari (asos va affikislar) asosida yangi soʻzlar hosil qilish jarayonidir. Bu jarayon natijasida yangi soʻzlar hosil qilinadi. Soʻz yasashning asosiy funksiyalaridan biri- tilning lugʻaviy tarkibini boyitishdir. Soʻz yasash grammatikaning “xizmatida” boʻlib, turli kommunikativ funksiyalarni bajaradi. Eng muhimlaridan biri soʻzlarning kategoriyasini oʻgartirish (masalan: *paxta-paxtakor*, *sinf-sinf-dosh*, *doʻst-doʻstlik*) kabi sintaktik rollar hosil qiladi.

Tilshunoslikning soʻz yasash sohasida oid tadqiqotlardan rossiyalik tilshunos olim N.N.Asamova oʻz tadqiqotlarida soʻz yasash uchun til elementlaridan foydalanish va ularni kombinatsiyalash mexanizmlarini ochib bergan. Uning fikricha: har bir bosqichda til lugʻaviy boyligining rivojida asosiy vosita bu-soʻz ishlab chiqarish boʻlgan, yaʼni mavjud lugʻaviy materiallardan yangi soʻzlarni yaratish²⁴. Shu bilan birgalikda N.Asamova “Zamonaviy ingliz tili lugʻaviy tarkibining etimologik asoslari” nomli kitobida soʻz yasash usullarining affiksatsiya, soʻz birikmasi, konversiya, qisqartma, unli almashinuvi (ablaut), urgʻu almashinuvi kabi asosiy soʻz yasash usullarini tavsiflaydi.

T.F.Yefremovanning fikricha soʻz yasash natijasida hosil boʻlgan birlik hosila yoki motivatsiyalangan soʻz deb ataladi. Asos boʻlgan birlik esa motivatsiyalovchi yoki yasovchi deb nomlanadi deb qayd etadi²⁵. Rossiyalik tilshunos olimlardan yana biri Z.A.Xaritonchik motivatsiyalovchi birlik-bu yangi birlik tuzilmasi va semantikasi asosini tashkil etuvchi birlikdir. U turli shakllarda qayta ishlashi mumkin. (takrorlash, qisqartirish, kengaytirish orqali). Bu holat tilning soʻz yasovchi vositalar tizimidan kelib chiqadi. Masalan: *atomic – atom*; *beautiful-beautiy*, *carpetless-carpet*. Ushbu barcha birliklar hosila hisoblanadi. Chunki ular semantik jihatdan asl birliklarga bogʻliqdir.

Sinxronik soʻz yasash usuli hozirgi kunda keng foydalanilayotgan usullardan hisoblanadi. Bu yondashuv quyidagi ikki mezonga koʻra tasniflanadi. Rossiyalik olimlar soʻz yasash usuliga ikki xil yondashuvni ishlab chiqishdi. Birinchisi soʻz yasovchi formatning turi asosida va yasovchi bazaning tabiati asosida belgilanadi.

Soʻz yasovchi formatning turi morfologik usullar va nomorfologik usullarga ajratilgan. Morfologik usullar prefix, suffiks, postfiks, kombinatsiyalashgan usullar, soʻz qoʻshish usullari bilan soʻz yasaladi. Nomorfologik usullarda esa abbreviatsiya usuli yaʼni qisqartmalar sifat va sifat-doshlardan ot yasash, sintaktik qoʻshimchalar orqali soʻz yasash. Bu morfologik soʻz yasash usullariga kiradi.

²⁴ Амосова Н. Н. Этимологические основы словарного состава. / Н. Н. Амосова – М. : Изд-во лит. на иностр. яз., 1956. –С 4.

²⁵ Ефремова, Т. Ф. Толковый словарь словообразовательных единиц русского языка [Текст] / Т. Ф. Ефремова - М.: Академия 2006. –С 438.

Yasovchi bazaning tabiati asosida soʻz yasah usullariga bitta asosli yasash suffikatsiya, perifikatsiya, postfikatsiya va substantivatsiya orqali soʻz yasash, ikki yoki undan ortiq asosli soʻz yasash: qoʻshma soʻzlar, abbreviatsiya va sintaktik usul²⁶. Bu ikki xil yondashuvdan bizningcha birinchi yondashuv format turi va ilmiy asosli bilan mantiqan tartiblangan hisoblanadi. Bu yerda morfologik va nomorfologik usullar oʻrtasida chegara aniq belgilanadi.

Oʻzbek tilshunoslaridan Q.Sapayev morfemalarning maʼno va vazifasiga koʻra ikki turga boʻladi. Oʻzak morfema va affiksial morfema. Oʻzak morfema soʻzning leksik maʼnosini bildiruvchi asosiy qism boʻlib, qoʻshimchalar shu oʻzak bilan birgalikda qoʻllaniladi. Oʻzak morfema yasama boʻlmaydi tub boʻladi²⁷ deb ayd etadi.

Affiksial morfema qoʻshimcha mustaqil qoʻllanmaydigan, bogʻliq holda oʻzakka qoʻshilib keladigan, oʻzakning leksik-grammatik xususiyatlari bilan bogʻliq boʻlgan har xil maʼnolarni ifodalashga xizmat qiladigan morfemadir²⁸. Affiksial morfemalar maʼnosi va funksiyasiga koʻra soʻz yasovchi va shakl yasovchi morfemalarga boʻlinadi.

Soʻz yasovchi qoʻshimchalar turli xil soʻzlarga qoʻshilib yangi soʻzlar xosil qiladi. Qoʻshimchalar harakat va holat ang;atgan feʼllardan narsani maʼnosini bildiruvchi ot yasashga xizmat qiladi. Masalan: *bilmoq – bilim, termoq-terim, kechirmoq-kechirim*. Yasovchi qoʻshimchalar bir turkumga mansub yangi soʻz yasashga, bir tukmudan boshqa bir turkum soʻzi yasashga xizmat qiladi. Masalan *toʻsha-k, varaq-la, zavq-lan* va boshqalar.

Soʻz yasalishi tilning muhim qatlamlaridan biri boʻlib, unda leksik birliklar hosil qilinadi. Bu jarayon tilning boyishi va tafakkurimizning ifodaviy imkoniyatlarini kengaytirishda katta rol oʻynaydi. Soʻz yasalishining asosiy vositasi – asos va affikislar boʻlib, ular yordamida affiksial, qisqartma va boshqa usullar orqali yangi soʻzlar vujudga keladi. Soʻz yasalishi tilni oʻrganishda muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

Soʻz yasalishi til tizimining leksik-semantik rivojlanishida asosiy vositalardan hisoblanib, soʻz yasovchi vositalarning tahlili, ularning strukturaviy va semantik xususiyatlarini oʻrganish filologik tadqiqotlarning muhim yoʻnalishlaridan hisoblanadi. Ayniqsa affiksial, kompazitsion va qisqartma usullar orqali hosil qilingan leksik birliklar til taraqqiyotining dinamikasini aks ettiradi. Shuni alohida taʼkidlash kerakki har bir tushunchaga hos boʻlgansoʻz yasalish modellariva uslublari shu tilning tarixiy rivoji, tipologik xususiyatlari hamda ijtimoiy-madaniy omillar bilan bevosita bogʻliq. Masalan oʻzbek tilida suffiksial (qoʻshimchalar orqali) soʻz yasash muhim omil hisoblanadi. Bu turkey tillar uchun xos boʻlgan agglutinative tuzilmaning amaliy ifodasi hisoblanadi.

²⁶ Волинец Т.Н. Современный русский язык. Способы словообразования. Минск 2003, -С 5.

²⁷ Sapayev Q. Hozirgi oʻzbek tili. Oʻquv qoʻllanma. –Toshkent 2009. –B. 9.

²⁸ Qarang: Oʻsha manba –B. 11.

Soʻz yasallishini chuqur nazariy oʻrganish tilshunoslikni boyitish bilan birgalikda amaliy til oʻrgatish, tarjima, stilistika, matn tahlili kabi koʻplab sohalarda ham dolzarb ahamiyat kasb etadi. Shu jihatdan soʻz yasallish jarayonlarini tizimli va kompleks yondashuv asosida oʻrganish va tahlil qilish har bir filolog va tilshunos uchum muhim ilmiy vazifalardan hisoblanadi.

Adabiyotlar roʻyxati

1. Usmonov S. Oʻzbek tilida soʻzning morfologik tuzilishi. –Toshkent, 2010 (1964) –B-69.
2. Sapayev Q. Hozirgi oʻzbek tili (morfemika, soʻz yasallish va morfologiya) – Toshkent; 2009, -B.5. vy3
3. Амосова Н. Н. Этимологические основы словарного состава. / Н. Н. Амосова – М. : Изд-во лит. на иностр. яз., 1956. –С 4.
4. Ефремова, Т. Ф. Толковый словарь словообразовательных единиц русского языка [Текст] / Т. Ф. Ефремова - М.: Академия 2006. –С 438.
5. Волинец Т.Н. Современный русский язык. Способы словообразования. Минск 2003, -С 5.
6. Sapayev Q. Hozirgi oʻzbek tili. Oʻquv qoʻllanma. –Toshkent 2009. –B. 9.